

سیاست‌نامه خراسانی: قطعات سیاسی در آثار آخوند ملا محمد کاظم خراسانی

زاده علی رضا

حکایت

ویسنده سیاست نامه خراسانی، سعی دارد همه مکتوبات سیاسی آخوند خراسانی را ساماندهد. در مقدمه، نظرات سیاسی آخوند را جمع‌بندی می‌کند و به پاره‌ای از ویرگی‌ها و مختصات اندیشه سیاسی آخوند اشاره دارد. در بخش نخست کتاب، آرای فقهی - سیاسی آخوند که به زبان عربی است، در هفت فصل تدوین شده است و بخش دوم، به مهم‌ترین نوایح و تلگراف‌های وی که به زبان فارسی است، به ترتیب زمانی از ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۹ ق، در

^{۱۰} کا ائمہ: آخوند خاسان، آیاء، فقہ، سیاست، سیاست نامہ خراسانی، مشروطیت.

سیاستنامه خراسانی: قطعات سیاسی در آثار آخوند ملا محمد کاظم خراسانی (۱۲۵۵-۱۳۲۹ هجری قمری) صاحب «کفایه»، محسن کدیور، تهران: کویر، چاپ اول، ۱۳۸۵.

نویسنده کتاب، آقای محسن کدیور در مقدمه‌ای مفصل، آخوند خراسانی را بلندا پایه‌ترین حامی مشروطیت در ایران، در میان عالمان دین و مراجع تقلید می‌شمارد و آرای سیاسی ایشان را در اندازه‌های یک مکتب سیاسی قلمداد می‌کند. بدین رو جمع‌آوری همه مکتوبات سیاسی پیشوای معنوی و سیاسی مشروطه را و جهه همت خود کرده و کتاب حاضر را سامان بخشیده است. همچنین در مقدمه، به

بزرگراه‌های تهران، شیخ فضل الله نوری است، اما نام آخوند خراسانی بر دیوار یکی از کوچه‌های شهر هم نقش نبسته است، اظهار گلایه و تأسف می‌کند. دلایل این بی‌اهتمامی و بی‌توجهی به نام و یاد آخوند چیست؟ به گفته نویسنده: مکتب سیاسی خراسانی، علی رغم اهمیت فراوان، متأسفانه کمتر مورد بحث و تأمل قرار گرفته است. غفلت از اندیشه سیاسی خراسانی، معلول چند عامل می‌تواند باشد: اول، خراسانی فرصت آن را نیافت که کتاب مدون یا رساله مستقلی در حوزه سیاست به رشتة تحریر در آورد ... دوم، آرای پراکنده سیاسی آخوند، تاکنون گردآوری و منتشر نشده است. حتی مجموعه آثار فقهی، اصولی و فلسفی وی نیز به طور کامل به زیور طبع آراسته نشده است ... سوم، ناکاری عملی نهضت مشروطه و سیطره دوباره نظام استبدادی در لباس مشروطه، و یأس و سرخوردنگی شدید عالمان دین و مراجع و فقهاء، از دیگر اسباب رویگردانی از نظریه پردازان دینی مشروطه و غفلت از آرای آنان می‌تواند باشد.^۱

در مقدمه کتاب، نویسنده به چهار موضوع مهم اشاره می‌کند: یک. اهم ممیزات مکتب سیاسی خراسانی؛

دو. فهرست آثار خراسانی؛

سه. تبیین مراد از آثار سیاسی؛

چهار. مشخصات مطالب سیاستنامه خراسانی و محدودیت‌های تحقیق.

نویسنده، گفتگوی مفصل در باره اهم ممیزات مکتب سیاسی خراسانی را به جلد دوم کتاب می‌سپارد؛ اما در مقدمه این جلد، پاره‌ای از ویژگی‌ها و مختصات اندیشه سیاسی آخوند خراسانی را این‌گونه بر می‌شمارد:

۱. ارتقای نقش عقل در اجتهاد و سیاست؛ ۲. ضرورت محدود سازی قدرت؛

۱. سیاستنامه خراسانی، قطعات سیاسی در آثار آخوند ملامحمد کاظم خراسانی، صاحب «کتابه»، محسن کدیور، انتشارات کویر، تهران: ۱۳۸۵، ص ۷ و ۸.

جمع‌بندی نظرات سیاسی آخوند خراسانی پرداخته و سپس در طی نه فصل، متونی را از آخوند که به نحوی با مسائل سیاسی یا اندیشه‌های سیاسی در ارتباط است، با تصحیح و تحقیق آورده است. مقدمه کتاب، ۳۵ صفحه و اصل کتاب، ۳۸۱ صفحه است. سیاستنامه خراسانی، یک مقدمه و دو بخش دارد: در بخش نخست که حاوی هفت فصل است، کلیه آرای فقهی - سیاسی آخوند را که به زبان عربی است، در بر می‌گیرد؛ به این ترتیب: ملازمۀ عقل و شرع، مسئله عدالت، قاعدة لا ضرر، اجتهاد و تقلید، مسئله ولایت فقیه، ولایت عدول مؤمنین، قضاؤت، جهاد، نظارت و توقيت در وقف و خمس. برخی از این مکتوبات، نخستین بار چاپ و منتشر می‌شود و اکثر آنها نخستین بار با تصحیح انتقادی منتشر می‌شوند.

قسمت دوم کتاب، مهم‌ترین لوایح و تلگراف‌های وی که به زبان فارسی است، به ترتیب زمانی، در هفت بخش، از ۱۳۲۹ تا ۱۳۲۹ق تنظیم شده است. ملاک گزینش این مکتوبات، محوریت فقه و اندیشه سیاسی است. متن لوایح و تلگراف‌های برگزیده به طور کامل از مهم‌ترین منابع دست اول عصر مشروطه (جراید فارسی داخل و خارج ایران و کتب معتبر تاریخ و دیگر اسناد) نقل شده است.

مقایسه روش‌مند سیاستنامه خراسانی با دو رساله اللثائی المربوطة فی وجوب المشروطه، نوشته شیخ محمد اسماعیل محلاتی و تبیه الامة و تنزیه الملة نوشته میرزا محمد حسین نائینی، از دیگر مباحث مهم کتاب است. آرای سیاسی مرحوم آخوند خراسانی، از دو زاویه برای نویسنده این اثر اهمیت ویژه دارد: زاویه تاریخی و زاویه اندیشه و تحولات فکری معاصر. به باور وی، بدون آشنایی با مکتب سیاسی خراسانی، تاریخ معاصر ایران، گنگ و پذیرای هرگونه تحریفی است. هم‌چنین برای آنان که به نحوه حضور دین در صحنه سیاست می‌اندیشند و پاس داری از گوهر دین را پاس می‌دارند، شناخت این مقطع از تاریخ ایران و مواضع روشن آخوند خراسانی ضروری است. نویسنده از این که نام یکی از

۱. در پاورقی‌ها، نکات نسخه‌شناسی بسیاری می‌آورد و نشان می‌دهد که در باره سطر سطر لواوح و نامه‌ها و تلگراف‌های آخوند، دقت‌های نسخه‌شناختی داشته است.
 ۲. شرایط قاضی؛
 ۳. بحث اجتهاد و تقليد؛
 ۴. كتاب جهاد؛
 ۵. امر به معروف و نهى از منكر؛
 ۶. مناصب فقيه، مانند امامت جمعه؛
 ۷. نظارت بر وقف؛
 ۸. قاعدة لا ضرر؛
 ۹. احکام دلیل عقل؛
 ۱۰. فتاوی مربوط به فتاوری‌های جدید و امور مستحدثه سیاسی در ممالک اسلامی.
- بخش چهارم مقدمه، محتوای کتاب را به اجمال گزارش می‌کند. به گفته نویسنده، مطالب کتاب، برگرفته از ده کتاب منتشر شده فقهی - اصولی آخوند، به اضافه تقریرات القضاe است که تازمان تأليف کتاب حاضر، انتشار چاپی نشده است. افزون بر این، لواوح و تلگراف‌های آخوند، از معتبرترین منابع دست اول، از روزنامه‌ها و کتب منتشره در زمان حیات وی یا حداقل دو سال پس از وفات او گردآوری شده است. به جز کفاية الأصول که پیشتر تصحیح انتقادی شده است، نویسنده، تمام مطالب فقهی - اصولی آخوند را تصحیح مجدد کرده و در این تصحیحات، نشانی اقوال و آیات و روایات بر پایه چاپ جدید آثار جاگذاری شده است.^۱

در باره محدودیت‌های این تحقیق نیز یادآوری می‌کند که به رغم تلاش فراوان و کوشش‌های بسیار، به همه لواوح و تلگراف‌های آخوند دست نیافته است. هم‌چنین آشتفتگی کتاب‌خانه‌های عراق در سال‌های اخیر و کمبود امکاناتی کتاب‌خانه‌ای در تحقیقات معاصر، منشأ پاره‌ای مشکلات شده است که مؤلف، قول رفع آنها را در

۱. در پاورقی‌ها، نکات نسخه‌شناسی بسیاری می‌آورد و نشان می‌دهد که در باره سطر سطر لواوح و نامه‌ها و تلگراف‌های آخوند، دقت‌های نسخه‌شناختی داشته است.

۲. امنیاع تحقق حکومت مشروعه در عصر غیبت.

غیر از این، ممیزات دیگری نیز در اندیشه سیاسی آخوند خراسانی وجود دارد که مؤلف، بحث در باره آنها را به فرصت و مجالی دیگر حوالت می‌دهد؛ از جمله رای سیاسی آخوند در باره حقوق مردم، نسبت دین و سیاست، جایگاه فقاهت در قضای و قضاوت، مبانی شرعی استقلال، حدود آزادی بیان و عقیده، عبرت تاریخی، مسلمانان و غرب.^۲

بخش دوم مقدمه، به معرفی آثار آخوند اختصاص یافته است. فهرستی که نویسنده از آثار آخوند به دست می‌دهد، برایند مطالعه کتب تراجم، مشاهده خود آثار و تفحص در فهرست‌های نسخ خطی است. نویسنده، این آثار را به دو بخش خطی و چاپی تقسیم می‌کند و در ذیل نام هریک، خلاصه تحقیقات و دریافت‌های کتاب‌شناختی خود را می‌آورد.

مطلوب سوم مقدمه، «معنا و مراد از آثار سیاسی» را برمی‌رسد. در این باره توضیح می‌دهد: «مراد از آثار سیاسی "سیاست مدن" در فلسفه عملی است و فارابی شاخص‌ترین نویسنده آن در میان مسلمانان، یا اندرزنامه‌هایی از جنس نصیحة الملوك غزالی در میان اهل سنت یا روضة الأنور عباسی، نوشته ملا محمد باقر سبزواری (م ۱۰۹۰ق) در شیعه، یا شریعت‌نامه‌هایی است از قبیل الأحكام السلطانية ماوردی یا فراء در میان اهل سنت، و "عاده فی ولاية الفقيه" در عوائد الایام نراقی در شیعه. طبایع الاستبداد کواکبی در زمرة نخستین گام‌های آشنازی مسلمانان با سیاست به مفهوم جدید آن است».^۲

نویسنده، مباحث سیاسی آخوند را آثار فقهی و اصولی ایشان، به این شرح نام می‌برد:

۱. مباحثی که مستقیماً به بحث از ولایت نبی ﷺ و ائمه علیهم السلام و ولایت فقیه و ولایت عدول مؤمنین می‌پردازد؛

۱. مؤلف در اینجا، از قصد خود برای گفتگو در باره این مقولات در کتاب مکتب سیاسی آخوند خراسانی خبر می‌دهد که تاکنون منتشر نشده است. ۲. ص ۳۱ و ۴۱.

آنها، مقدمه‌ای لازم و واجب برای شناخت اندیشه سیاسی آخوند است و پس از این گام، نوبت تحلیل آنها و بازخوانی است، تا گفتمان سیاسی رهبران دینی مشروطه بیش از پیش آشکار گردد.

تقریباً هیچ صفحه‌ای از صفحات کتاب، خالی از پاورقی‌های مفید و راه‌گشای نویسنده نیست. برخی از این پانوشت‌ها، توضیحی است و برخی ارجاعی و برخی تحلیلی. نویسنده در شماری از این پانوشت‌ها روند دسترسی خود را به سند مربوط توضیح می‌دهد و گاهی نیز از مشکلات سندی یا اعتبار و مشابهات آن سخن می‌گوید. هم‌چنین گاه در باره شأن صدور آنها، نکات سودمندی را می‌افزاید. نشانی مطالب و اسناد و اقوال و آیات و روایات، از دیگر وظایفی است که پاورقی‌های به دوش می‌کشند. افزون بر همه آنها اگر نامه یا تلگراف آخوند، پاسخی داشته است، پاسخ را یافته و در پانوشت آورده است. اگر متن تلگراف یا نامه‌ای به زبان عربی باشد و ترجمه‌ای از آن در روزنامه‌های آن دوره منتشر شده باشد، ترجمه را در پاورقی درج کرده است.^۱ مباحث نسخه‌شناسی و اشاره به تفاوت نسخه‌های نیز، از دیگر مطالب پاورقی‌ها است.

کتاب، هفت پیوست نیز دارد؛ به این شرح:
پیوست اول: فتوای حرمت مشروطه، از سید محمد‌کاظم طباطبائی یزدی. منابع در پاورقی آمده است.

پیوست دوم: لایحه سید حسین مجتهد قزوینی.

پیوست سوم: مقاله «إذا فسد العالم فسد العالم» منتدرج در روزنامه جبل المتن، س ۱۷، ش ۲، ص ۹.

۱. مانند نامه ۹۴ که حاوی «حکم جهاد علیه متداویان روس» است. این نامه در روزنامه نجف، ش ۲، س ۱۳۲۹، ص ۸، درج شده و ترجمه آن در روزنامه جبل المتن، چاپ کلکته، س ۱۹، ش ۲۲، ۱۳۲۹، ص اول، و روزنامه چهره‌نشان، ۲۳، آمده است (ص ۲۹۸).

۱. همان، ص چهل و یک.

چاپ‌های بعد داده است.^۱

گفتنی است که مؤلف در پایان مقدمه کتاب، تصریح می‌کند که خود رانه مصحح می‌داند و نه مورخ؛ بلکه آن چه پدید آورده است، مجموعه‌ای منقح و نسبتاً جامع برای تحقیق بیشتر در آرای سیاسی آخوند خراسانی است که به حتم نیاز به تکمیل و تعمیم دارد.

در یک نگاه

پس از مقدمه که حاوی توضیحاتی در باره اندیشه‌های سیاسی آخوند و کتاب حاضر است، متن کتاب در نه فصل ارائه می‌شود. به این شرح:
فصل اول: فوائد فی دلیل العقل. در این فصل در باره حجیت قطع حاصل از مقدمات عقلیه به اجمال بررسی می‌شود.

فصل دوم: رسالت فی الاجتہاد و التقلید.

فصل سوم: قاعدتان فقهیتان. در این فصل از قاعدة لا ضرر گفتگو می‌شود.

فصل چهارم: المسائل المنتخبة من تکملة البصرة و کتاب الجهاد و کتاب القضاء و الشهادات در همین فصل است.

فصل پنجم: مبحث الولاية فی تعليقات المکاسب.

فصل ششم: مستلتان فی الوقف.

فصل هفتم: تقریرات القضاة.

فصل هشتم: منتخب فتاوی فارسی.

فصل نهم: اهم لوایح و تلگرافات. این فصل، مهم‌ترین و مفصل‌ترین بخش کتاب است و نویسنده برای جمع آوری و تصحیح آنها زحمت بسیاری کشیده و به تقریب به همه منابع محتمل سرزده است. گردآوری این نامه‌ها و لوایح، و تصحیح انتقادی

پیوست چهارم: مقاله «خاطره سنگین اعدام». در این مقاله که روزنامه ایران نو (ارگان حزب دموکرات) درج کرده بود، حکم اعدام، استخفاف شده بود و آخوند علیه آن موضع گرفتند.

پیوست پنجم: مقاله «قوای میته».

پیوست ششم: نامه ادوارد براون.

پیوست هفتم: لایحه هیئت علمیه نجف.

پس از این پیوست‌ها، گاهشمار زندگی آخوند خراسانی در چهار صفحه می‌آید و سپس نوبت به فهرست‌ها می‌رسد که عبارت‌اند از: منابع، آیات، روایات، اشعار، اعلام، کتب، جراید، مکان‌ها، فهرست تفصیلی مطالب. بدین رو، کتاب سیاست‌نامه خراسانی را از جهت فهارس پایانی نیز باید اثربخش در خور قدردانی دانست.

به گمان نگارنده، کتاب سیاست‌نامه خراسانی، از جمله منابعی است که تحقیق درباره تاریخ معاصر ایران، بویژه مشروطه، بدون مطالعه آنها ناقص است. اهمیت ویژه این اثر، آن است که منابع با خواندن سخن می‌گویند، نه نویسنده و تحلیل‌های او.

چکیده

مقارنه و تطبیق نظرات اصولی آخوند خراسانی و محقق نائینی در مبحث عام و خاص

مهدى هوشمند

آن چه می‌خوانید گزارشی است از رساله دکتری در موضوع جایگاه بحث عام و خاص در استنباط و مقایسه دو دیدگاه آخوند خراسانی و محقق نائینی و تحلیل مواضع اختلاف این دو در بحث عام و خاص. شیوه کار، بر اساس کتاب کفاية الأصول است که با یک مقدمه و چهارده فصل، سامان یافته است.

کلیدواژه‌ها: آخوند خراسانی، محقق نائینی، عام و خاص.

این نوشتار گزارشی است از پایان‌نامه دکتری (PHD)، به قلم علی مظہر قراملکی، استاد راهنمای: آیة الله مرعشی، استادان مشاور: دکتر احمد بهشتی و آیة الله حسین گرجانی، که در ۱۳۸۰ به سال ۲۶۸ صفحه در دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران دفاع شده است.

آیا بحث از عام و خاص، در استنباط احکام جایگاهی دارد؟ جایگاه آن در لسان شارع و کتاب و سنت، به چه نحو است؟ پرسش‌هایی است که نگارنده این پایان‌نامه در پی یافتن پاسخ به آنها بوده، و نوشتار خود را به بررسی تطبیقی دیدگاه دو دانشمند فحل اصولی، مرحوم آخوند خراسانی و محقق نائینی الله در مبحث عام و خاص قرار